

М.Р. БАЛТЫМОВА¹, М.Р. БАЛТЫМОВА²✉, Ә.Т. ТОЛЫСБАЕВА³¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті²Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті³Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

✉e-mail: mbr74@mail.ru

СЫРЫМ БАТЫР БАСТАҒАН ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕ БЕЙНЕЛЕНУІ

Аңдатпа. XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың басында патша үкіметінің қазақ жерін отарлау саясаты белең алды. Отаршылдыққа қарсы алғашқы әрі маңызды көтерілістер ұзақ жылдарға созылды. Ұлт-азаттық сипат алған сондай наразылықтың бірі – Сырым Датұлы бастаған көтеріліс. Бұл мақаланың мақсаты 1783-1797 жылдары патшаның отарлау саясатына қарсы күрестің басшысы, батыр Сырым Датұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалыстың көркем әдебиетте бейнеленуін талдауға арналған. Қазақ тарихында маңызды орын алатын бұл көтерілістің басшысы би, шешен Сырымның ерлігі мен батырлығын халық ақындары тарихи жырларға арқау етті, ақын Ғұмар Қараш «Сырым батыр», Ығылман Шөреков «Исатай – Махамбет» дастанында көркемдікпен жырлады. Ұлттық әдебиеттегі батыр туралы аңыз-әңгімелер мен тарихи жырлардың қатары кеңестік дәуір тұсында Ғабит Мүсіреповтің «Болашаққа аманат» атты тарихи пьесасымен толықты. Сонымен қатар Ғ. Мүсіреповтің «Ұлпан» романындағы Сырым батырдың кісе белдігі туралы сюжет те батыр образын толықтыра түседі. Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін жазушы, драматург Рақымжан Отарбаевтың «Сырым батыр» пьесасы мен көрнекті жазушы Қажығали Мұханбетқалиұлының «Тар кезең» романында батырдың сом тұлғасы көркемдікпен бейнеленді. «Тар кезең» тарихи романында жазушы тарихымыздағы күрделі оқиғаларды, белгілі тұлғаларды зерделеп, тарихи шындықтың көркемдік шешімін бейнелеген. Сонымен қатар Сырым Датұлы туралы бірнеше публицистикалық және ғылыми мақалалар жазылды. Зерттеудің міндеті – аталған туындыларға талдау жасай отырып, тарихымызда маңызды орын алатын Сырым Датұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалысының көркем әдебиетте бейнеленуі арқылы тарихи шындықтың көркемдік шешімін зерделеу. Зерттеу тарихи шығармалардың ұлттық жадыны жаңғыртуға қосатын үлесін саралауымен өзекті. Мақалада Сырым Датұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалыс пен елдік үшін күрескен тарихи тұлғалар туралы туындыларға салыстырмалы талдау жасалады. Ұсынылған материалдарды қазақ әдебиетінің тарихынан элективті курстар оқуда пайдалануға болады.

Кілт сөздер: Сырым Датұлы, ұлт-азаттық қозғалыс, тарихи шығарма, тарихи шындық, көркемдік шешім.

* Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Балтымова М.Р., Балтымова М.Р., Толысбаева Ә. Сырым батыр бастаған ұлт-азаттық қозғалысының қазақ әдебиетінде бейнеленуі // *Yassawi Journal of Philology*. – 2026. – №3 (3). – Б. 132-146. <https://doi.org/10.47526/3107-3085.424>

*Cite us correctly:

Baltymova M.R., Baltymova M.R., Tolysbaeva A. Syrym batyr bastagan ult-azattyq qozgalysynyn qazaq adebietinde beinelenui [The Depiction of the National Liberation Movement Led by Syrym Batyr in Kazakh Literature] // *Yassawi Journal of Philology*. – 2026. – №3 (3). – B. 132-146. <https://doi.org/10.47526/3107-3085.424>

Мақаланың редакцияға түскен күні 23.07.2025 / қабылданған күні 30.09.2026

Кіріспе

XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың басында патша үкіметінің қазақ жерін отарлау саясаты белең алғаны белгілі. Отаршыл империя қазақ жерлерінде бекіністер салып, жергілікті халықты атамекен қонысынан ығыстыра бастады. Отарлау саясатының ашықтан-ашық жүргенін Қазақстанның әрбір өңірінен нақты мысалдар келтіре отырып сөз етуге болса, соның бірі батыс өңірдегі ел жағдайы. Мәселен, Оралда казак әскерлеріне шұрайлы жерлерді бөліп беру халықтың жаппай наразылығын тудырды. Осындай әділетсіздікке және отаршылдыққа қарсы көтерілістер ұзақ жылдарға созылды. Ұлт-азаттық сипат алған сондай наразылықтың бірі – Сырым Датұлы бастаған көтеріліс. Қазақ тарихында маңызды орын алатын бұл көтерілістің басшысы би, шешен Сырым батырдың ерлігі мен батырлығын халық ақындары тарихи жырларға арқау етсе, ақын Ғ. Қараш «Сырым батыр» атты тарихи жырда, Ы. Шөреков «Исатай – Махамбет» дастанында көркемдікпен жырлады. Ұлттық әдебиеттегі батыр туралы аңыз-әңгімелер мен тарихи жырлардан кейін кеңестік дәуірде Ғ. Мүсіреповтің «Болашаққа аманат» атты тарихи пьесасы жарық көрді. Туындыда қол бастаған Сырым батырдың елі мен жері үшін қаймықпай күрескені, халқымыздың болашағы мен бостандығы жолында ханға да, патшаға да қарсы тұрып, небір қиыншылыққа мойымай бас көтергені көркем суреттеледі.

Сонымен қатар Ғ. Мүсіреповтің «Ұлпан» романындағы Сырым батырдың кісе белдігі туралы сюжет те батыр образын толықтыра түседі. Сырым батырдың жиеншары Есеней би ұлы нағашысының кісе белдігін бала кезінде сыйға алып, өмірден өтер шағында үлкен құрметпен еліне қайтарады. Кіші жүз елі батырдың кісе белдігін әкелген Ұлпанды құрметпен қарсы алады. Жазушы осы оқиғаны көркемдікпен суреттей отырып, батырға деген халық ықыласының шексіз екендігін сипаттайды.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін жазушы, драматург Р. Отарбаевтың «Сырым батыр» пьесасы жарық көрді. Бұл туындыда ұлт-азаттық қозғалысқа дайындық барысы, Сырым батырға хиуалықтардың келіп қосылуы арқылы көтерілістің еларалық сипат алғаны суреттеледі.

Көрнекті жазушы Қ. Мұханбетқалиұлының ширек ғасыр бойы жазылған «Тар кезең» романы – Сырым батырдың сом тұлғасын, батыр әрі би образын көркемдікпен бейнелеген кесек туынды.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Зерттеу материалы ретінде классик жазушы, драматург Ғабит Мүсіреповтің «Болашаққа аманат» атты тарихи пьесасы, жазушы, драматург Рақымжан Отарбаевтың «Сырым батыр» пьесасы мен көрнекті жазушы Қажығали Мұханбетқалиұлының «Тар кезең» романы алынды.

Мақаланы жазу барысында анализ және синтез, контент-анализ, жүйелеу, сипаттамалық әдіс және т.б. қолданылды.

«Болашаққа аманат» және «Сырым батыр» тарихи пьесалары мен «Тар кезең» тарихи романындағы Сырым батыр бастаған ұлт-азаттық қозғалысының көркем бейнеленуін зерттеу үшін осы шығармаларға контент-анализ жасалып, тарихи тұлғалардың көркем бейнесіне және сол кезеңдегі тарихи оқиғаларға сипаттама берілді. Алдымен осы туындылардағы ұлт-азаттық қозғалыстың тууына себеп болған оқиғалар, тарихи тұлғалардың көркем бейнелері жүйеленді. Тарихи туындыларда зерттеушілік бастау бар, авторлар тарихтың өткенін ой елегінен өткізу арқылы өздерінің тарихқа деген көзқарасын көрсетуге ұмтылады, халықтың өткен өмірі туралы тарихи деректерді көркем шындыққа айналдырады. Тарихи шығарма өз бастауын әдебиет пен тарихтан алады. Академик С. Қирабаевтың пікірінше: «Тарих пен әдебиет – ежелден-ақ егіз ұғым. Көркем әдебиеттің ғасырлар бойғы тәжірибесі оларды тіпті туыстырып жіберді» [1, 21-б.]. Профессор Ж. Дәдебаев «Өмір шындығы және көркемдік шешім» атты зерттеуінде тарихи туындыларды қолданылған фактілері мен құжаттарына байланысты деректілігі тұрғысынан қарастырып, көркем бейнені жасау принциптерін

зерттейді [2, 14-б.]. Мақалада автор тарихи қозғалыстың алдыңғы қатарлы қоғамдық қайшылықтарын, әлеуметтік қозғалыс үдерісіндегі характерлері мен типтерін талдауға ұмтылады.

Талдау мен нәтижелер

Қазақ әдебиетінде қаһарман батырлар туралы көркем туындылар көптеп жазылды. Олардың алғашқы нұсқалары ауыздан-ауызға тарап ауызша жетсе, кейінгілер тасқа басылып, хат арқылы жетті. Ұлттық әдебиеттен үлкен орын алатын сондай шығармалардың бірсыпырасы – Сырым Датұлы мен ол бастаған көтеріліс жөнінде жазылған туындылар.

Сырым батырдың ерлігі мен батырлығы туралы тарихи жырларда халық ақындары батырдың сом тұлғасын жасауға барынша көңіл бөлген. Халық ханнан емес, елі мен жерін шапқыншы жаудан қорғаған батырлардан үлкен медет күткен. Халық ұғымындағы батырлар отқа салса жанбайтын, суға салса батпайтын ғажайып кейіпкерлер ғана емес, олар алып күш иелері ретінде де танылады. Сондықтан да халық қай кезеңде де ханына емес, батырларына үміт артқан.

Сырым батыр туралы жазылған Ғ. Мүсіреповтің «Болашаққа аманат» және Р. Отарбаевтың «Сырым батыр» тарихи пьесалары, Қ. Мұханбетқалиұлының «Тар кезең» романының «ұқсастығы – тарихи мәліметтердің бұрмалаусыз қолданылғандығы» [3].

1785 жылдың орта кезінде барон Игельстром Ресеймен бітімге үндеп, Кіші жүздің болыс-билерін халықтық мәні бар жиынға шақырады. Осы халық жиынында Сырым батыр ханға қарсы сөз сөйлеп, «қазақ-қырғыз халқының тыныштығы үшін хан өкіметінің қажетсіздігі былай тұрсын, тіпті зиянды» екендігін дәлелдеп, Ордада (Кіші жүзде) өкімет билігін жою керек деп ұсыныс жасайды.

Сырымның ел басқару жүйесіндегі хандықтың азып-тозғанына қарсылығы, қазақ халқында оған дейін қалыптасқан жүйені қайта жаңғыртып, Халық кеңесін құруы – оның бейнесін толықтыра түсетін көркем детальдар.

Алайда қазақтың тағдырын шешу жат билігінде болғандығына И.И. Неплюев пен А. Тевкелевтің хан сайлау мәселесіндегі қайшылықты көзқарастары дәлел. Тевкелев орданы тәртіпке шақыруды оңайлату үшін бас ханды сайлауды ұсынса, Тевкелев қазақ біртұтастыққа бірікпес үшін әр жүздің ханы болуын тиімді деп есептеген. Және бұрынғы хан сайлау дәстүрі бұзылып, хандық дәрежені патшаның бекітуі орын алған. Сондықтан да халық барлық хан сайлау дәстүрімен Орта жүз, Кіші жүз қосылып сайланса да Нұралының хандығы Ресей патшасынан бекігендіктен оны ханның бетіне кемшілік ретінде басып отырады. Отаршыл Ресей қазақ хандарын өзіне кіріптар етудің түрлі айла-шарғыларын жасаған. Билікке ұмтылған бірнеше адамға астыртын қолдау көрсету арқылы өз үстемдігін сақтаған. Мәселен, 1748 жылы Кіші жүзде екі хан Нұралы мен Батыр сұлтан билігі жүрген. Сонымен қатар патша үкіметі ханның балаларын аманатқа алып отырған. Себебі қазақ даласын тұтас иемденуге ұмтылған империялық жүйеге бір орталыққа бағынған Қазақ мемлекетінің қажеті жоқ еді. Абылай хан дүние салғаннан кейін соңғы хандық жүйенің әлсіреуі, қазақтың өмір сүру дағдысының бұзылып, жұтқа ұшыраудың көбеюі, ел тұтқасын ұстаған тұлғалардың халықты жат пиғылдан қорғау орнына отаршылармен мүдделес болып, елдің басында ерік, малында билік қалмауы жағдайды ушықтырды. Халық ханнан да, патшадан да күдер үзіп, ашық қарсы айтылған ой-пікірлерімен қоса, әлі де болса ел билеушілер арқылы патша билігінен әділеттік күтті.

Бодандық бұғауын қазақтың ел билеушілерін өзара қырғикабақ етіп аңдыстыру саясаты арқылы біртіндеп бекіте түскені Сырым заманында тіпті айқын көрінеді. Бастапқыда Нұралы хан да Ресейге толық сенбей, балаларын аманатта ұзақ қалдырмауға тырысқан. Інісі Ералы екеуінің пікірлес екендігін сезген И.И. Неплюев: «Екеуі де қазір бізге салқын қарайды, яғни алдағы уақытта ханға да, сұлтанға да сенуге болмас», - деген [4, 18-б.].

Алайда тарихи деректерге сүйенсек, өз бауырларымен басында өзара сыйластық, түсіністікте болған Нұралы хан бірте-бірте отаршылдық үкіметтің мақсатты икемдеу

саясатына көндігіп, «ашса алақанында, жұмса жұдырығында» болатын халге жеткен. Ішкі келіспеушілікті, мысалы Батыр хан мен Нұралы хан арасындағы текетіресті шебер пайдаланған билік «Сырым башқұрттармен бірігіп сізбен соғыспақшы» деп сөз тарату арқылы араздықты қоздырған. Ханды бірте-бірте өз талаптарын орындаушыға айналдыру амалдарын жан-жақты қарастырған өкімет оны тұрақты жалақы алатын өкіл ретінде пайдаланған. Әсіресе, башқұрт-қазақ қақтығыстарын өзіне қару еткен. Бұл туралы Т. Ауатанұлы нұсқасындағы «Сырым батыр» жырында былай беріледі:

«Елдің бассыз болмағы –
Басқара білмес ханынан.
Дау-жанжалдың болмағы
Жүгініске келгенде,
Төрелей білмес қазыдан.
Байтақ жатқан халықтың
Ханға несіп болмағы –
Зиянды хан заңынан» [4, 58-б.].

1771-1772 жылдары қалмақтан босаған Жайықтың ішкі бетін қоныстауға рұқсат етілмеуі, патша үкіметінің казак-орыстарды қазақтарға қарсы пайдалануы, Нұралы ханның казак руларын сыртынан сатуы жағдайды ушықтырады.

Ғ. Мүсіреповтің «Болашаққа аманат» атты шығармасын оқып отырғанда батырлығымен ел қорғаған, әділ билігімен дауды шешкен Сырым бидің төрелігіне тәнті болумен бірге оның ақылшысы да, намысын қайрап қайрағы да үйіндегі Торғын болғанына көзіміз жетеді. Торғын бейбіт күнде дастарханын жайып, қымызын сапырып отырған бәйбіше болса, қысылтаяң кездерде атқа қонып, қолына қару ұстай білген жауынгер, қазақ халқының қаһарман да қайсар қыздарының бірі екендігін оның іс-әрекеттері нақтылай түскен. Алғашқы кездесуден-ақ өзі туралы үлкен ұғым қалыптастырған Торғын бейнесі шығармада жан-жақты ашылған. Оның: «Сырым-ау, сен де қайғыдан жасып қалатын ба едің? Қайғы-мұң дегендерді езіп ішсең де пайдасы болғанын көрген кісі жоқ. Баста әрі! Кім қапы кетпейді?!» [5, 18-б.], - деген сөзі басына ауыр күн туғанда батырды қайрап, ширатып отыратын үйіндегі жары Торғын екенін растайды. Драматург: «Батыр дерлік ірі денелі де емес. Бірақ батыр. Сұлу болмаса да сүйкімді әйел. Құдай сақтап бала жасынан жүргені шаң тұрмаған таза жанды адам болу керек. Сондықтан ешкімнен зұлымдық күтпейді, ешкімді жатсырамай, бар адалдығын алдына тосып, сенен де соны күтеді. Бұл жан сұлулығы. Көркем айтылған ой ұлы, ойландыра алған көркемдік ұлы дегенді бір ақыннан оқығаным бар еді» [5, 21-б.], - деп Сырым мен Торғынға жоғары баға береді. Губернатор Игельстром Сырым мен Торғынды бірге қабылдайды. Губернатор мен атаманның Торгун Манаевна деп Торғынның асты-үстіне түсіп бәйек болуы, оны көрген сайын өзін бақытты санауы – қазақ әйелдерінің бойындағы асыл қасиеттерін паш етіп тұрғаны белгілі. Тұңғыш кездесіп отырған губернатордың айтуынша, Сырым – батыр дейтіндей алып тұлғалы емес, бірақ батыр. Ал Торғын – бір қарағанда қарапайым қазақ әйелі. Драматург сол қарапайым қазақ әйелінің бойындағы ұлылықты сипаттау арқылы қазақ қыздарының бойындағы асыл қасиеттерді ашуға тырысқан. Ол – жан тазалығы, ар тазалығы, адамзатты өзіне дос санайтын, досын жатқа қимайтын халқымыздың табиғи болмыс-бітімі. Қысылып-қымтырылмай алғаш көрген ұлықпен еркін сөйлесіп отырған Торғынның бойында аңқаулықпен бірге ержүрек қайсарлық та бар. Оның қайсарлығы – Сырыммен бірге ханның қырықтан аса тұтқынын қоса алып кеткені.

Ал Қ. Мұханбетқалиұлының «Тар кезең» романында Торғынға көп көңіл бөлінбеген, алайда бір эпизодтың өзінен-ақ батырдың жары туралы түсінік қалыптасса, ұлттық әдебиеттегі әйел-аналардың образын шебер сомдаған Ғ. Мүсіреповтің пьесасында Торғынның бейнесі жан-жақты ашылған деуге негіз бар. Шекара күзетіндегі ақ патша әскерінің жандайшаптары суға түсіп жүрген қыз-келіншектерді тұтқындап алып кеткенде,

Торғынның күзетшілерге дес бермей ханның алдына баса-көктеп кіріп баруы, губернатордың оған бір көргеннен жоғары баға беруі – Торғын бейнесін толықтыратын эпизодтар.

Қ. Мұханбетқалиұлының романында Сырымның жары – Ұлбала бәйбіше. Жазушы оның Сырым батырдың тылдағы қорғаны екенін бір эпизодпен суреттеген. Батыр жоқта үйге келген қонақтарына азаматының бар-жоғын білгізбей, алыстан келіп жатқан қадірлі қонақтардың дәрежесіне қарай сый-құрметін көрсетіп жатқан Ұлбала бәйбіше де көпті көрген көреген аналарымыздың бірі. Қайныларының қалжыңымен «қара қатын» атанып кеткен Ұлбала бәйбішені оқырман бір-ақ рет көргенмен, оның ісінен ол туралы мол мағлұмат ала алады.

Пьесада тоналған керуеннің заттарының біразы ханның төңірегінен табылғанын жоққа шығару мақсатында керуенді Сырым тонады деп, айғақ заттарды оған аударуға тырысқан ойы жүзеге аспай қалады. Осы сәтте ханның арызын жоққа шығарып, Жабағы сұлтанның кіріп баруы – ханның әділ төреліктен, билігінен тайғанының мысалы. Оның: «Өсектің тұқымы Жәдіктің тұқымын қашанғы тонай бересіндер? Ақталшы кәне мына күбірнатордың алдында! Біздің де күніміз туар! Тоқтай тұр әлі!» [5, 22-б.], - деген сөзі кейіпкерлер арасындағы қақтығыстың өрши түскендігін байқатып тұр. Арыздана келген Жабағының губернатордың алдында ханға сес көрсетіп, оның бетінен алуы, ханның арызын жалғанға шығаруы – хандық биліктің уақыты өтіп жатқанын аңғартатын көркемдік деталь.

Керуеннің Сырым Текеде жүрген кезде тоналғанын білетін губернаторға ханның арызынан гөрі Жабағының арызы көңілге қонымды болғаны жасырын емес. Сырымның «мен хандықпен сыйыса алмаймын» деп ел-жұрттың көзінше айтқан сөзі ханның жанына батқаны шындық. Сондықтан Нұралының губернаторға арызданып, Сырым керуен тонады, өрт салды, хан сайлауында хандықпен сыйыса алмаймын деді деген ойларына қарсы дау айта келгені рас. Алайда соңғы екі жылда Ресей шекарасына он жеті рет шабуыл жасап, алты рет керуен тонағанын мойындап тұрғаны ақылға сыймайды. Автор бұл жерде ханның өзін алдап соғатын губернатордың сұңғылалығына көңіл бөлгенге ұқсайды. Нұралы мен Сырымның арасының ашылуы, олардың бір-бірімен келісе алмауы бұған дейін жазылған халық жырларында да ашық көрінгені белгілі.

Патша мен хан, сұлтандар мен атамандар көпшен санаспаған тұста елдің ерге қарайтыны жасырын емес. Ел ерге қарағанда, Сырым батырдың атқа қонуы – халықтың, елдің тілеуімен ұштасып жатқандығының айғағы.

Сахналық қойылым болғандықтан пьесада қимыл-әрекеттер көбірек қолданылған. Халық кеңесі құрылған соң халық Сырымды төраға етіп сайлайды. Ол өзіне Жетірудан Таңқыбай, Байұлынан Базарбай, Әлімнен Танаш тәрізді үш рудан орынбасар тағайындайды. Осы оқиға туралы тарихи деректерде: «Халық жиналысы атақты көсемнің сөзін қуанышпен құттықтап, Ордада (Кіші жүзде) хан өкіметін жоюға бірауыздан қаулы алды», - деп жазылған [6, 23-б.]. Пьесада хан Сәмекенің үлкен баласының қызын Бөкейге айттырып құдаласқанымен, ол наразылық білдіріп: «Осы бәледен сіз болмасаңыз, басқа бір пенде құтқара алар емес. Мен өмір бойы босай алмайтын тұтқынына түскелі отырмын» [5, 30-б.], - деп Сырымнан көмек сұрай келеді. Сахналық қойылымға негіз болған осындай оқиғаның бірі – Жабағының жанжалы. Халық кеңесінің сотына арызданып келген Жабағы Қоңырбайдан «жыртық көзінді» деп боқтағаны үшін тоғыз қайтарып алмақ. Төреге тіл тигізгені үшін айыбын ала алмаған ол Шекаралық сотқа арыздануға бел буады.

Бес жылдың ішінде бірде-бір керуен тоналмауы, қазақ, орыс, башқұрт, қалмақтардың өзара жауласпауы, он бес мектеп салып, бес соттың жұмыс істеуі, хан-сұлтан, ру басы байлардың қолданылмай жатқан артық жерінен «халық қорығын» жасап, елге көмек беруі, бас бостандығын сұраған төленгіттерді хан қызметінен босатуы – Сырым бидің ерен ерлігі мен атқарған қызметінің нәтижесі. Сырымның Халық кеңесін құрғанда берген антына адалдығы тек жеке басының емес, қазақ халқының антқа адалдығын байқатар эпизод. «Уәде – Құдайдың аты» деп түсінетін халық үшін ант пен аманатқа деген адалдық олардың ұлттық

ерекшелігі, мінез-құлқы мен, таным-түсінігін аша түседі. Пьесадағы Игельстромның: «Дұрысы мынау – хандар билеген заманда үлкен бұзықтықтың көбісін сол хандар бастайтын да, жаласын қара қазаққа жабатын» [5, 31-б.], - деген сөзінде шындық жатыр.

Ғ. Мүсірепов ел ішіндегі өзекті мәселелерді бір ғана эпизодқа сыйғызып отырған. Сондай мысалдың бірін төрелер мен төлеңгіттер арасындағы келіспеушіліктен көруге болады. Еркебай мен Серкебай төрелер «Құмды көлдегі» бір ауыл төлеңгітті айдап әкеткенде, жеті жігіт бір-бір атты мініп қашып кетеді. Олар Сырымға барып тығылады деген оймен төрелер жігіттерді іздеп келгенде олар да бұлардың үстінен түседі. Бұл оқиғадан ұғатынымыз хандар мен төрелердің бұрынғы қалыптасқан өмірлерінен айырлығысы келмейтіндігі, адам жұмсап үйренгендігі болса, төлеңгіттердің әрекеті өз өмірлеріне көңілі толмағандықтан, ендігі жерде оған көне алмайтындықтарын наразылықпен білдіре бастағандығы. Төрелердің ұғымынша оларға қара жұмыс істеуге болмайды, олардың шаруашылықтарын төлеңгіттер реттеп отыру керек. Міне, осындай жайттардан халық ішіндегі наразылықты көруге болады. Драматург осы мысал арқылы Сырымның төңірегіне жиналғандардың күн санап өсіп келе жатқандығына, ханнан қашқандардың Сырымнан пана тапқандығына назар аударады. Бір қарағанда ұсақ-түйек оқиға тәрізді көрінген осындай оқиғалар пьесаның негізгі идеясына, автордың айтпақ ойына қызмет етеді. Төлеңгіттердің наразылығы хандық дәуірдің өткендігін айғақтап тұрғандай.

Уфада тұратын наместник – генерал-поручик Пеутлингке жолдаған полковник Шмаревтің жарлығында халық кеңесінің жойылуы, кіші жүзде Әбілқайыр мұрагерлерінің хандықты қайта жаңғыртуы туралы айтылған еді. Алайда Сырым бастаған Халық кеңесінің мүшелері елдігімізді құртқан хандықты жоюға анттасып жатыр еді. Шығарманың: «Халқымыздың өзін-өзі басқаратын осы ұлы арманын орындап шығуға өз өміріміз жетпесе, болашақ үрім-бұтаққа аманат етеміз! Аманат етеміз! Аманат етеміз!» [5, 40-б.], - деп аяқталуы Сырым бастаған көтерілістің хандықты құлатпай тынбайтындығына сендіреді. Себебі ант пен аманатқа аса жауапкершілікпен қарайтын қазақ үшін анттан таюға, аманатқа қиянат жасауға әсте болмайды.

Ғ. Мүсіреповтің пьесасы сахнаға ыңғайлап жазылғандықтан, мұнда Сырымның өміріне қатысты аңыз-әңгімелердің бәріндегі оқиғаларды қолдануға уақыт тарлық еткен. Алайда автор негізгі мәселені жадында ұстаған. Ол – Сырымның артынан халықты ерте алғандығы, елі мен жері үшін басын тауға да, тасқа да ұрғандығы, қазақтың болашағы мен бостандығы жолында ханға да, патшаға да қарсы тұра білгендігі, қазағы үшін не қиыншылыққа да даяр болғандығы.

Сырымның майдан даласындағы ерлік пен батырлық қырын толықтыратын туындының бірі – Р. Отарбаевтың «Сырым батыр» пьесасы [7]. Оқиға Сырымның тапсыруымен бес жүз қылышты соғып жатқан ұста дүкеніне басталады. Автор XVIII ғасырдағы еліміздің Батыс өңіріндегі тарихи оқиғаларды көркемдікпен сипаттаған. Көтерілісте қол бастаған Сырымның темір торға қамалуы тарихи дерекке сүйеніп суреттеледі. Р. Отарбаев мұнда Сырым батырдың шақыруымен бес мың әскер хиуалықтардың келіп қосылуы арқылы ұлт-азаттық қозғалыстың кең етек жайғанына назар аударған.

Ал, Батыс Қазақстандағы ұлт-азаттық көтерілістерді ұзақ жылдар бойы зерттеп, Сырым батырдың өмірі мен шығармашылығына қатысты материалдар мен деректерге құрылған Қ. Мұханбетқалиұлының «Тар кезең» романына XVIII ғасырдағы сол өңірдегі тарихи оқиғалар арқау болды. Бұл тұста Елек пен Жайық бойын мекендеген қазақ халқы ата-бабасы мекен еткен атақонысынан ығыстырылып, екі жақты талауға түскені тарихи мәліметтерден белгілі.

Осы кездегі елдің хал-жағдайы мен ауыр тұрмысы халық ақындарының Сырым батыр туралы жырларында да кеңінен жырланған еді, жазушы да осы шындыққа баса көңіл бөлген. Ол ел мен жер мәселесі тұрған жерде еш нәрседен аянбайды да, қорықпайды да. Жайық казак-орыстары, башқұрттар мен Еділ қалмақтарының талауына түсіп, Нұралы ханның

тығырыққа тірелгені, патшалық Ресейге бағынып, оның отарына айналған қазақ халқының тар кезеңге тап болғаны тарихи негізде нанымды суреттелеген.

Жеті тараудан тұратын романның бірінші тарауы Ресейдің астанасы Санкт-Петербургтегі тарихи оқиғадан басталады. Оқырман II Екатеринаның сән-салтанаты келіскен патша сарайындағы қабылдауына тап болады. Жазушы патшайымның қабылдауына жиналған әрбір кейіпкеріне тәптіштеп сипаттама береді. Бұдан алғаш кездескен кейіпкерлердің барлығы дерлік алдағы негізгі оқиғаға тікелей араласатын жандар болғандықтан автор олар туралы толыққанды мәлімет берген: «Императрица бұларды Петр ағзамның аруағына бағышталған әйгілі қызылкүрең залда қабылдайтын болған екен. Барон мұны іштей ырым ғып, жақсылыққа жорыды. Өйткені басқасын былай қойғанда, колонналарының өзі аршыған жұмыртқадай кіршіксіз ақ мәрмәрден тұрғызылып, қабырғаларына қан түстес күреңқызыл барқыт тұтылған; ал төбесіндегі әлкей-күлекейлері мен әшекейлі айшықтары кіріп келгенінде көзінді тұндыратын бұл залда, әйгілі Петр ағзамның залында аса көп кісі қабылдана бермейтін. Сондықтан осы залда қабылдауды барон ерекше ықылас-пейілдің белгісіндей көрді» [8, 6-б.]. Сән-салтанаты келіскен сарайды мұқият суреттеуге себеп болған нәрсе – ол қазақ халқының болашақ тағдыры. Жазушы осында жиналған әрбір кейіпкердің қазақ тағдырына тікелей араласатын билік иелері екенін назарда ұстап отырған.

Мәселен, Мемлекеттік әскери коллегия президенті Григорий Александрович Потемкин мен оның қабылханасына (аудиенциясында) келген генерал-майор Осип Андреевич Игельстромның мансаптарының өзі-ақ олардың атқаратын қызметтерін айғақтап тұрғандай. Жазушы бұл оқиғаның 1785 жылы өткенін нақты көрсету арқылы шығарманың тарихилығына назар аудартып отыр. Ал Сыртқы істер коллегиясының екінші басшысы Александр Андреевич Безбородкоға берілген: «Иә-ә... патшайым анамыздың оған шексіз сенетіндігі соншалық, граф Безбородко қызметке ұсынған адам өтпей қалған емес. Өзі де сақ кісі ғой, қолына алған әрбір ісін жеті рет өлшеп барып, бір-ақ кеседі» [8, 12-б.], - деген сипаттама оқырманға ол туралы толыққанды мәлімет береді.

Бұл оқиға Санкт-Петербургте өткенмен оның қазақ халқына тікелей қатысты екендігін жазушы Игельстромның ұсыныс-тілектері арқылы растауға тырысқан. Осындай мысалдың бірі – Польша жерінде жүрген инфантерия генералы Игельстромның Императрицаның қабылдауында болып, өзінің ұсыныстарын айтуы. Үшінші тарауға негіз болған оқиға қазақтардың жеңілісімен аяқталған. Төртінші тарау генерал-поручик Игельстромның келген бойда іске қызу кірісуімен басталады. Жазушы Игельстромның көзқарасын жеке адамның емес, патшалық империяның қазаққа деген көзқарасының өзгеруі ретінде алған. Себебі ол – патшайымның жіберіп отырған сенімді өкілі. Ендеше бір империяның сенімді өкілі аузынан шыққан сөзді сол елдің жиынтық қорытынды пікірі ретінде қабылдауға негіз бар. Жаңа Ұлықтың өзінің қол астындағы халықпен санасуы тынышы кеткен елді сабасына түсіргендей әсер береді. Дегенмен қазақта «аузы күйген үрлеп ішеді» деген аталы сөз бар. Романға негіз болған оқиғалардың тарихи құжаттармен үндесіп отыратындығы шығарманың деректілік сипатын аша түскен. Төртінші тарау қазақ халқына жіберетін өкілдермен кездескен Ұлықтың ұлы жиынымен аяқталса, бесінші тарауға сол өкілдердің қазақ ішіне келуімен дами түскен. Алтыншы тарауда Байбақты Сырымның үйінде генерал-губернатордың атына хат дайындағанынан құлағдар болсын деген оймен Кете Көккөз би, Беріш Қара, Есентемір Сасықбай батырлар, Таз Құлжабай би, Таманың ел ағалары, ағайынды Қадыр мен Садырлар Нұралы ханның алдына барады. Сырымның бейнесін толықтыра түсетін оқиғаның бірі Тұрманбет бидің қазанаттың тұқымынан қалған қарақасқа бестіні мінгізіп жіберуі. Қара Байбақты Баймырзаның «Қамысқұлақ» атанған бәйгіторысының екі құлағы бірдей бүрік болып қалуы жануардың иесін қорғап, құлағын оққа тосуынан екенінен батырдың астындағы атының да киелі екеніне көзіміз жете түседі. Жетінші тарауда Ордадағы жиырма бес рудың жиырмасының ақсақалы қой қойып, Сырымның мөрімен бекітілген хатпен танысқан соң

ғана Игельстромның жүзі жадырағанын көреміз. Тарихи оқиғаларды бейнелеудегі жазушы тілі жөнінде әдебиеттанушы ғалым Ш. Елеуқенов ресмиліктің басым екенін айтады [9, 232-б.].

Сырым би Алаша хан, Қасым хан, Есім хан, Әбілхайыр хан тұсындағы қазақтың жай-күйін ойлау арқылы Нұралының билікті көксеуден, қарақан басын ойлаудан артпай отырғанын тілге тиек ету арқылы хандық биліктің тозып бара жатқандығын дәлелдей түскен. Сондықтан олар қыркүйекте шақырылған Халық кеңесінде Кіші жүздің билігін үш биге сеніп тапсыруды ұсынады. Алты ата Әлімнің бас биі Сегізбай, он екі ата Байұлы Шеркеш Тұрманбет, Жетірудің биі Табын Тіленші халықтың қалауымен ұсынылады. Сырым билердің ғана шешімімен шеше салмай, қараша халықтың да пікірін тыңдап, ашық жиында әңгіменің басын ашып алады. Бұл «Халық қаһарланса, хан тұра алмайды тағында!» дегенді көрсетеді. Нұралының қарашасымен хан болатынын ойдан шығарғанына отыз жылдың жүзі болғаны да жасырын емес. Тұрманбет би үш жүздің билігін ұстаған Үйсін Төле, Қаракесек Қаз дауысты Қазыбек, Алшын Әйтеке билердің де Әз Тәукедей ұлы ханға есеп беріп отырғанын ескертіп, енді төбе би Сырым биді сайлауды ұсынады.

Төбе би ретінде Сырым Датұлының кесек шешімдер қабылдағаны романда суреттеледі. Халық алдында коллегиялық ассессор Меңдияр Бекчурин Смирнов отряды ұстап алып кеткен 66 адам мен Назаров отряды ұстап алып кеткен 102 адамның тізімін көрсетіп, адамдарын ертең-ақ шығарып алуға болатынын айтты. Тізімдегі 168 адамның орнына Таналықтан әкелген жәсірлерді айырбас жүргізеді. Меңдияр қазақтардың ант беруін талап еткенде Сырым батыр: «Меңдияр мырза! Ант бере қоярлықтай, сіздермен әлі сөзіміз пісіп болған жоқ біздің. Жайық бойындағы өріс-қоныстарымыздың жәйі шешілмей тұрып, біз әзірге анттаса алмаймыз!» - деп, жиыннан кейін белгілі адамдарын Орынборға елшілікке жіберетінін айтып: «біріншіден, мына Жайық бойындағы казак-орыстардың озбырлығына біржола тыйым салсын! Екіншіден, Жайықтың Бұхар беті қазақтарға қайтарылсын және қыс аса қатты болған жылдарда Самар бетке шығуға де келісіммен, рұқсат берсін! Сонда ғана анттасуға болады!» - деген шешімімен Бекчуринді бөгеіп тастады [8, 572-б.].

Байбақты Сырым бастаған Халық кеңесі осылайша тығырықтан шығуға, халықты аман сақтап қалуға жауап тапқандай болды. «Тар кезеңге тап келген ел тізгіні – төреден кеткенмен, жатқа кеткен жоқ; бәрібір осы елдің өз игі жақсыларының қолына көшті!.. Қолтума «Кеңестерің» құтты болсын! Өмірлі болсын! Игіліктеріңе қызмет қылсын, халайық! - деп еді... Телегейдей толқыған қалың ел бір сәтте, бір деммен: Әумин!!!» - дегенде кең дала да әуелі кеуде кере бір дем алып, сонсоң... терең күрсінгендей болды» [8, 573-б.]. Осы кеңестен кейін Тұрманбет би бастап барған топ елге аса зор қуанышпен оралды. Сырымның ұрыс заңын меңгергендігі бұл мәселені де мұқият шешу керектігін түсінеді.

Жазушы Сырымның төңірегінде жүрген би-шешендердің ақыл-кеңестерін орынды келтіре білген. Солардың бірі – Ысық Қаратау, екіншісі – Кете Көккөз болса, олардың халық кеңесінің басшысы Байбақты Сырымға кеңесші ретінде сайлануы да сондықтан. Батырдың аты өлмейді, оның есімі қазақ халқымен бірге жасайды.

Тарихи оқиғаға құрылған романда тарихи сипаттың басымдығымен бірге «Сырым батыр» жырымен үндес келетін тұстары да жетерлік. Жоғарыда сөз болған қазақ әдебиетіндегі ірілі-ұсақты туындылардың барлығы жинала келіп, қазақ халқы елі мен жері үшін еңбек еткен арыстары мен халықтың мұңын мұңдап, жоғын жоқтаған ардақты азаматтарын ешқашан ұмытпайтындығын байқатады.

Бұл күрес жалпы мемлекетке, күллі халыққа төнген қауіпті жоюға бағытталған жорық болатын. Қазақтың ел ретінде жер бетінен жойылып кетпес үшін жүргізілген майдан ел басшыларынан, билерден, батырлардан ішкі алауыздықты тыйып, күш біріктіруді, барлық күш-қайратты жұмылдыруды талап етті. Жазушы Қазақ хандығының үнемі сыртқы жаулардың Жоңғар қоңтажылары, біресе Орта Азия әмірлері, енді біресе Ресей патшалары тарапынан жасалған шапқыншылығына тойтарыс берумен болған қиын тағдырын да қатар

суреттеп кетеді. Романда қалың елдің қасіретін көрсетуден гөрі халықты сол қасіретке ұрындан сақтау үшін жанкештілік көрсетіп, сол қиын-қыстау заманда елді басқарып, күреске ұйымдастырған хандар мен би-сұлтандар, батырлардың мемлекетті тәуелділіктен, халықты бодандықтан сақтап қалуға сіңірген өлшеусіз еңбегін көрсетуді мұрат еткен.

Жазушы Қ. Мұханбетқалиұлының романында сол тұстағы ел іші жағдайынан мол мағлұмат алуға болады. Романға негіз болған ең өзекті мәселе – ел мен жер тағдыры. Көшпенді халық үшін шалқыған жайлауы мен шұрайлы жерінен айрылу – өлім алдында тұяқты серпуге шамасы келмеумен барабар. Жерінен айырылса малдың жайлауы қоса кеткелі тұр. Малдан айырылдым дегенше аштан өлдім десейші. Мал шаруашылығымен айналысатын қазақ үшін басқа табыс көзі жоқ. Малын базарға айдап, жүн-жұрқасы мен төрт түліктің терісін күнделікті қажеттеріне айырбас жасайтын қазақтың жер дауы бүгінгі күнге дейін біткен емес.

Орынбордағы үлкен ұлық орнынан түсіп, Петербордан жаңа ұлық келгенше казак-орыстардың қазақ ауылдарын шаппақ болған пиғылы онсыз да үреймен жүрген қазақ халқын тығырыққа тіреді. «Орынбор мен Текенің казак-орысы қосылып, қазақты шабуға аттанғалы жатыр!» деген хабар жеткенде қыс ауасында елдің күйі де, жайы да кететіні белгілі еді. Алайда суық хабар келген соң, ел есі барда қамдануға кірісті. Он екі ата Байұлының ауылдары Жем, Сағыздың жоғары жағына қарай көштің бетін түзесе, Қобда мен Елек бойын жағалап отырған Жетіру Бестамақ пен Сағаға қарай үдерді. Ел басына күн туған осындай қысылтаяң сәт ат үстіндегі азаматтарды сынға салды. «Қайда безіп барамыз осы біз? Ата-бабадан қалған құйқалы қоныс, қара жұртты тастай қашқанда, қайда барып ұшпаққа шықпақпыз? Басымызға зауал төнген екен деп, бір қатты қайырымға да келмей, кете береміз бе, осылай?! Өйтсек, шыр етіп дүниеге келген, кіндігің кесіліп, кірің жуылған мына жердің киесі кешер ме?! Енді қайттік! Қайтеміз енді, япыр-ау?!» [8, 577-б.] - деп ауыр ойдың құрсауына түскен Сырым би елді тығырықтан шығаратын амал іздеді. Жалғыздың үні шықпасын түсінген би Қарақамысқа бес Сұлтансиықтың белгілі кісілерін шақырып, ту бие сойды. Жақсылар мен жайсаңдар бас қосқан осы жиында екі мың үйлі Байбақтыны алдымен көшіру керектігін Малайсары би ұсынды. Бидің көздегені ел аман, жұрт тынышта бала-шағаны жыраққа, тыныш жерге қоныстандырып қою болатын. Бала-шаға, от-орманының тыныштығына көзі жеткен жігіттердің көңіл-күйі орнында болатынын түсінген би алдымен көшу керектігін ұсынған болатын. Бұл жиында көтерілген келесі мәселе – орыс шебіне ашық шабуылдап жүрген батырлардың сақ болуы. Себебі олардың аттары ел арасына жайылып, аттары мәлім болып қалғандығы.

Сырым бастаған халық қозғалысы бір жағынан сыртқы күшке бағытталса, екіншісі қазақ билігіндегі әділетсіздікті жоюға деген тегеурінді ұмтылыс болады. 1875 жылы Сырымның қолы Орал бекінісінің төменгі жағында қазақтың Байбақты, Тама, Табын руларының қазақтар басып алған жерлері үшін қиян-кескі соғыстар жүргізді. Бұл қозғалыс Жайық пен Ембі өзендері арасында көшіп-қонып жүрген руларды да қамтыды. Әрине, бір жағынан, хандық билікті сақтау жолындағы ықпалды топтардың өз мүддесін көздеп, ел ішінде іріткі салуы Сырым көтерілісінің кең қанат жаюына мүмкіндік бермеген. Азаттық күресінің нәтижесінде биліктің орнын ауыстырумен мәселе шешілмеді. Кіші жүз ханы Есім хан өлтірілген соң, Сырым Датұлы көтерілісті тоқтату туралы шешім қабылдап, өзі хандық кеңес құрамына кіргенімен, өзге сұлтандардың қудалауына ұшырап, Хиуа хандығына кетуге мәжбүр болған. Алайда сан жылдар бойы ел бостандығы мен тәуелсіздігі үшін күресін тоқтатпаған батыр халық жадында рухы биік тұлға тұрғысында жатталған.

Романның үшінші тарауына негіз болған оқиғалардың негізі өзегі – ата-баба қонысы төңірегінде өрбісе, осы тараудың финалы Айшуақтың жеріне қатысты шабуыл болып табылады. Нұралы ханның інісі Айшуақ сұлтанның Салындылы, Түйемойын, Қырық арба, Сақарлы, Қазан кеткен қоныстары шекара сызығына жақын орналасқандықтан, олардың жылқысы да осы төңірекке жайылатын. Алайда жас офицер Назаровтың жылқыларыңды

шепке жақын жайлатып, казактардың жылқыларын иемденесіндер деген жаласымен Айшуақ сұлтанның тұтқындалуы, Әбілхайырханның ұлы Апақтың осы шайқаста қаза табуы – жер үшін болған шешуші шайқастар болып көрініс тапқан. Айшуақтың тұқынға алынуы бұл тараудың шешуші оқиғасы болса, қазақ халқының жеңілісі отаршыл империяның отаршылдық әрекеттерінің көрінісі ретінде шынайылықпен бейнеленген. Ел мен жер мәселесіне қатысты романдағы келесі оқиға – жаз жайлау мен қыс қыстаудың ру-руға бөлінетіндігі, әр рудың меншікті жеріне екінші біреудің қол салуға болмайтындығы.

Қ. Мұханбетқалиұлы романының төртінші тарауында Байбақтылар мен Сұлтансиықтар Жемнің жоғары жағынан былтырғы іздерімен төмен түсіп келе жатса, олардың жайлауына Хан Ордасы мен Нұралы төңірегіндегілір жайғасып алған. Сырым бидің елі Жекенді мен Қамыскөл маңына аялдап, сол жерде үлкен кеңес өткізеді. Бұл келелі жиын ханның қытығына тиіп, «Балақтағы биттің басқа шығайын дегені» ғой... Құтырғандары ғой!!!» - деп, Нұралы тіпті күйініп кетті. Сөйтіп ол да ел ағаларымен, батырлармен, билермен ақылдаспақ болып өзіне шақырады. «Қалайда білікті уысымнан шығармаймын!», «Қайтсем де бұл елді бір өзім ғана билеймін!» деп отыз жылдан астам уақыттан бері ақсақалдармен ақылдаспай, орысқа әбден арқасын сүйеп алған хан өз қателігін біледі.

Жазушы тығырыққа тірелген ханның мүшкіл халін оның түсімен ашуға тырысқан. Бір емес, бірнеше рет түсіне кіріп, өмірі шошып оялатын түсінен үріккен ол, оның шешімін таба алмай дал болады. Ойы он саққа бөлінген Нұралы хан дел-сал күй кешеді. Оның ел ағаларын жинап ақсақалдардан ақыл сұраған екі сауалы мынау еді. Біріншісі, қай жерді жаз жайлап, қыс қыстаса да Ханның өз еркі емес пе? Сұлтансиықтың балаларының қонысына қонсам, не айып шамы бар. Ел алдында абыройымды төкпесін, жайлауын босатып-ақ берейін осыған көмектесіндер дегенге ойысса, екінші тілегі мүлде басқа еді. Ол ханның сыртынан үш атаның билері бас қосып жасасқан бәтуаларын орысқа жіберуі жөнінде.

Бірінші мәселе жөнінде Кердері Намаз би Хан иеміздің бір жолғы ауыртпалығын біздің Кердері балалары көтерер! деген шешім жасайды. Ал «Үш атаның бірқатар билері бас қосып, әлдеқандай бір бәтуа жасасыпты!» деп шала бүлініп, сол үшін орыстан әскер шақыртудың басы артық екенін баса айтып, «Орысқа сенсең, өкінумен өтесін; суға сүйенсең, түбіне кетесің!» деп бұрынғылар тегін айтпағанын тілге тиек етеді. Ханның Сұлтансиыққа тісі қайраулы екенін білген Алаша руының ақсақалы Сыпыра би: «Сөз қуған бәлеге жолығады», «Үндемеген үйдей бәледен құтылады», - дегенді ескертеді.

Романдағы ел мен жер тағдырына қатысты келесі мәселе Нұралы ханның губернатор Игельстромға жазған хатының төңірегінде өрбиді. Бүкіл жұрттың ықыласы тіл табысу жағында екенін, ол үшін тұтқын айырбастауға қазақ жағы әзір екенін айтып хат жазса, Нұралы хан керісінше, патша наместнигін қазақ руларына қарсы айдап салуға тырысады. Сырым батырдың көздегені ел мен жерді басқыншылардан құтқару болса, қолындағы биліктен айырылмауды ойлаған Нұралының ойы басқа жақта. Бұл кезде губернатордың ел ішіндегі ахуалды түзеуге құлшына кіріскенінің арқасында Нұралының ойы жүзеге аспай қалады. Бірақ ол осы хаты арқылы өзінің түпкі мақсатын байқатып алғаны рас.

«Тар кезең» тарихи романында жеке адамның өмірінен гөрі тұтас ұлттардың тағдыры алдыңғы планға шыққан. Ел мен елдің, белгілі топтардың арасындағы қайшылықтарға негізгі себеп жер екендігін еске алатын болсақ, қазақ халқы бүгінгі кең даламызды сақтап қалуда қаншама шапқыласқан ұрыстарды басынан өткергендігі белгілі. Ғалым Г. Орданың пікірінше: «Романның негізгі жетістігінің бірі – бұған дейін бұратана, көшпелі атанған қазақ халқына деген көзқарастың өзгеруі. Оған бірден-бір себепкер – ұлықтың алдына қазақ атынан барған өкілдердің сөз саптауы мен ұсыныстары, өздерінң бойынан сан ғасырдан бері қалыптасқан озық мәдениеттің үлгісін көрсете білуі деп айтуға негіз бар» [10, 5-6.].

Жазушы Қ. Мұханбетқалиұлы «Тар кезең» романын жазуға үлкен дайындықпен келген. Тарихи туынды дерекке құрылатыны белгілі. «Тар кезең» романын жазу барысында автордың қазақтың XVIII ғасырдағы отаршылдық езгіге қарсы күресінің басшысы, әрі би, әрі

батыр Сырым Датұлы туралы ұзақ жылдар бойы зерттеу жүргізгеніне «Сырым Датұлы» (2004) атты жинағы [11], бірқатар тарихи тұлғалар жөніндегі зерттеу еңбектері енгізілген «Тоғысар арнамыз бір толғанғанда...» атты кітабының [12] жарық көруі дәлел. Жазушы тарихи деректерді баяндау барысында көркемдіктен бұрын, деректілігіне мән беруі уақыт пен кеңістік категорияларының кез келген көркем шығармаға қарағанда тарихи туындыларда кең аумақты, әрқилы болып келетінінің айғағы.

Сырым Датұлының тарихи тұлғасы мен 1783-1797 жылдардағы ұлт-азаттық қозғалыс тарихын зерттеу XIX ғасырдан бастау алады. Сырым батыр бастаған ұлт-азаттық қозғалыс тақырыбы этнограф жазушы А.И. Левшиннің 1832 жылы Санкт-Петербургте шыққан «Описание киргиз-казацких или киргиз-кайсацких орд и степей» атты еңбегінде қарастырылған. Зерттеуде Сырым Датұлы қозғалысының тарихы және сол замандағы қазақ даласының табиғаты, шаруашылығы туралы мәліметтер берілген. Батыр туралы монографиясында зерттеуші С.М. Мәшімбаев: «Қазақ мемлекетінің құрылуына өз үлесін қосқан және патшалық Ресейдің отарлық саясатына қарсы күрескен алғашқы тарихи тұлға Сырым Датұлы болды» [13, 118-б.], - деп жоғары баға береді. Ел арасында батырлығымен, төрелік айтуымен қатар шешендік қасиетімен танылғандығы туралы ғалым А.С. Қосжанов: «Асылында Сырым Датұлын сөз қылғанда оның үш түрлі қасиетін атап өту ләзім. Бірінші – батырлығы, екінші – шешендігі, үшінші – оның билік айтқан би ретінде көрінуі. Сырым батыр атынан айтылған шешендік сөздерді түріне қарай: шешендік мысқыл, шешендік айтыс және нақыл деп негізінде үш салаға бөлуге болады» [14, 6-9 бб.]. Оның шешендік қасиеті бір зерттеуге жүк боларлықтай салмақты тақырып.

Тәуелсіздік жолы – ұзақ жол, оның қиын асулары, биік белестері бар. Солардың бәріне қол жеткізу үшін адастырмас бағдар, қайтпас қайрат, қажымас жігер керек. Тәуелсіздік жолында күрескен, ел еркіндігін аңсаған ел билеушілер мен батырлар тұлғасының әдебиеттегі көркем бейнесі тарихи шығармаларда көрініс тапқан.

Еліміздің тарихында орын алған көтерілістер, жорықтар мен тарихи тұлғалардың әдебиетіміздегі көркем бейнеленуі мәселесі отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеу еңбектерінде көрініс тапқан. Зерттеушілер Қобыланды батыр [15], Едіге батыр [16] туралы қаһармандық жырларды, XX ғасырдағы қазақ әдебиетіндегі, соның ішінде Х. Есенжановтың «Ақ Жайық» трилогиясындағы тарихи тұлғалардың көркем бейнесін суреттеп, тарихи оқиғалардың өзектілігі мен маңыздылығын зерделейді [17]. Бұл тарихи туындыларды зерттеудің жаңа деңгейге көтерілгені көрсетеді.

Сырым Датұлының халықты отарлық езгіден құтқару жолындағы саяси көрегендігінің бірі Халық кеңесін құрып, дала демократиясын жандандыруы еді. «Тар кезең» романының көркемдік түйіні – жатжерліктердің отарлық басқыншылығына қарсы қазақ халқы тарихындағы алғашқы Халық кеңесі атты басқару жүйесінің болғанын және халықтың тағдырымен санаспаған хандық басқарудың ұлттық тарихымыздан мәңгі аластатылғанын дәлелдеу. Екі ғасырдан кейін бұл Кеңесті жандандыру туралы шешім қабылданды, Президентіміз Ұлттық құрылтайда сөйлеген сөзінде: «жаңа институт ретінде Қазақстан Халық Кеңесін құруды ұсынып, жаңа органның қызметінде қазақ мемлекеттілігін және Қазақстан Республикасының тәуелсіздігін нығайтқан Қазақстан халқы ассамблеясы мен Ұлттық құрылтай функцияларының стратегиялық сабақтастығын сақтау өте маңызды деп санаймын», - деді [18].

Бұл ел қамын жеген бабалар ісінің ұрпақтар сабақтастығына ұласқанын көрсетеді. Көркем әдебиеттегі азаттық үшін күрес тақырыбы елдік, ерлік, батырлық, отансүйгіштік ұғымдарының көркемдік сипатымен ұласып кетеді.

Зерттеу нәтижесінде Сырым батыр бастаған ұлт-азаттық қозғалысы қазақ әдебиетінде бірнеше туындыда бейнеленгені анықталды. Атап айтқанда, Ғ. Қараштың «Сырым батыр» тарихи жырында, Ы. Шөрековтің «Исатай – Махамбет» дастанында Сырым батырдың қол бастаған көтерілістегі ерлігі мен батырлығы жырланса, Ғ. Мүсіреповтің «Болашаққа аманат»

және Р. Отарбаевтың «Сырым батыр» атты тарихи пьесаларында, Қ. Мұханбетқалиұлының «Тар кезең» тарихи романында Сырым батыр бастаған қозғалыс тереңдей сипатталған. Ел тарихын көркем әдебиетте бейнелеу арқылы қаламгерлердің тарихи тұлғалардың көркем бейнесінің жасалуына үлес қосқандығы анықталды. Авторлар тұлғалардың қатысуымен болған оқиғаны суреттеп қана қоймайды, сонымен қатар тарихи оқиғаны жасауға итермелеген себептерді, мотивтерді көрсеткені зерделенді.

Қорытынды

Жоғарыда сөз болған тарихи туындылардың барлығы жинала келіп, қазақ халқының елі мен жерін қорғаған арыстары мен халықтың мұңын мұндап, жоғын жоқтаған ардақты азаматтарын және олардың ел еркіндігі үшін күрескендерін ешқашан ұмытпайтынын байқатады. Сырым батырдың беделі ханнан да үстем болғаны «Хан – қарашасымен» екенін еске салса, артында сүйенер халқы болмаған жағдайда ханның да құны көк тиын екендігін түсінеміз. Қазақ әдебиетіндегі тарихи туындылардың барлығына дерлік арқау болған мәселе – ел мен жер тағдыры. Қазақ қаламгерлері өз шығармаларында тәуелсіздікке қол жеткізу, елдің мәңгілігін сақтап қалу жолындағы тарихи оқиғаларды арқау етті. Ұлттығымызды сақтап қалудың бірден-бір жолы – ата-баба мұрасы болып табылатын кең байтақ елімізге иелік ету. Қазақ тарихында болған атышулы тарихи оқиғалар мен шапқыншылықтар кезінде, ел басына күн туған қысылтаяң шақта атамекенімізді жаудан қорғау үшін батырлар мен балуандар, баһадүрлер мен қаһармандар атқа қонып, елдің тыныштығын күзеткен. Қазақ тарихи романдарының бас кейіпкерлерінің барлығы дерлік – елі мен жері үшін жанкешті ерлік еткен тарихи тұлғалар.

Тарихи туындылардағы уақыт пен кеңістік мәселесі тарихи уақыт категориясы ұғымымен сабақтасып жатады. Себебі тарихи шығарманың бір ерекшелігі жазушы өзінің суреттеп отырған кезеңіндегі негізгі тарихи шындықты бейнелеуге күш салады, бұл автордың тарихтың қай беттерін парақтауға мән бергенімен байланысты.

Сырым бабаның тарихи тұлғасының көркемдік бейнесі және ол бастаған ұлт-азаттық қозғалыс тақырыбы тәуелсіздік жолындағы халқымыздың азаттық күресінің құрамдас бөлігі, оның қайыспаған қайраткер ерлерінің бейнесі ретінде әдебиеттен өз орнын алды. Оның тарихы болашақ ұрпақ үшін әрқашанда үлгі өнеге, тәрбие алар сабақ болып қалмақ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қирабаев С. Ұлт тәуелсіздігі және әдебиет. – Алматы: Ғылым, 2001. – 448 б.
2. Дәдебаев Ж. Өмір шындығы және көркемдік шешім. – Алматы: Ғылым, 1991. – 208 б.
3. Өтеміс И. Басты шығармам – «Тар кезең» // Ақтөбе. – 2014, 11 желтоқсан. – №153-154.
4. Мұқтар Ә.К. Нұралы хан және Сырым батыр. Тарих. Тағдыр. Тұлғалар. – Қостанай: Қостанай мемлекеттік университеті, 1997. – 115 б.
5. Мүсірепов Ғ. Болашаққа аманат. Тарихи драма // Жұлдыз. – 1981. – №1. – Б. 16-40.
6. Елеуенов Ш. Қазіргі тарихи романдардағы тарихи шындық пен көркемдік шешім // Жұлдыз. – 2016. – №8. – Б. 159-170.
7. Отарбаев Р. Айна-ғұмыр. Пьесалар. – Астана: Фолиант, 2013. – 512 б.
8. Мұханбетқалиұлы Қ. Тар кезең. – Алматы: Мереке, 2012. – 584 б.
9. Елеуенов Ш. Шығармалары. Т.1. Тәуелсіздік көзімен. – Астана: Фолиант, 2011. – 536 б.
10. Орда Г. Тар кезең тағылымы // Егемен Қазақстан. – 2014, 3 қыркүйек. – Б. 5.
11. Сырым Датұлы: жинақ / Құраст. Қ. Мұханбетқалиұлы, Қ. Орынғали. – Алматы: Арыс, 2004. – 318 б.
12. Мұханбетқалиұлы Қ. Тоғысар арнамыз бір толғанғанда... Әдеби сын-мақалалар, зерттеулер, ой-толғаныстар. – Алматы: Балауса, 2010. – 319 б.
13. Мәшімбаев С.М. Сырым Датұлы (1742-1802 жж.): монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 122 б.
14. Қосжанов А.С. Сырым Датұлын әрі шешен, әрі би ретінде зерттеу: заң ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 1995. – 145 б.

15. Pangereyev A.Sh., Borash B.T., Shokum G.T., Baltymova M.R., Rysmagambetova G.D., Aliyev B.B. Koblandy batyr: from the epic image to the historical person // Academia Brasileira de Ciências. – 2017. – Vol. 89, №3. – P. 2307-2319.
16. Assanov Z.A., Pangereyev A.S., Baltymova M.R., Borash, B.T., Idrissova E.T. «Edigey» as the common heritage of the Turkic people: Historical basis of the epos // International Journal of Environmental and Science Education. – 2016. – Vol.11, №14. – P. 6395-6408.
17. Amangalieva A.E., Soylemez O. The Image of Historical Figures in the Novel by Kh. Yessenzhanov // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №2(128). – P. 65-78. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.06>
18. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Ұлттық құрылтайдың бесінші отырысында сөйлеген сөзі. – Қызылорда, 20 қаңтар 2026 ж. [Электронды ресурс]. URL: <https://akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyyn-ulttyk-kuryltaidyyn-besinshi-otyrysynda-soylegen-sozi-2005352> (қаралған күні 22.01.2026)

REFERENCES

1. Qirabaev S. Ult tauelsizdigi jane adebiet [National Independence and Literature]. – Almaty: Gylym, 2001. – 448 b. [in Kazakh]
2. Dadebaev J. Omir shyndygy jane korkemdik sheshim [Reality of Life and Artistic Interpretation]. – Almaty: Gylym, 1991. – 208 b. [in Kazakh]
3. Otemis I. Basty shygarmam – «Tar kezen» [My main work is «Narrow stage»] // Aqtobe. – 2014, 11 jeltoqsan. – №153-154. [in Kazakh]
4. Muqtar A.K. Nuraly han jane Syrym batyr. Tarih. Tagdyr. Tulgalar [Nuraly Khan and Syrym batyr. History. Fate. Persons]. – Qostanai: Qostanai memlekettik universiteti, 1997. – 115 b. [in Kazakh]
5. Musirepov G. Bolashaqqa amanat [A Trust for the Future]. Tarihi drama // Juldyz. – 1981. – №1. – B. 16-40. [in Kazakh]
6. Eleukenov Sh. Qazirgi tarihi romandardagy tarihi shyndyq pen korkemdik sheshim [Historical truth and artistic solution in the modern Kazakh novel] // Juldyz. – 2016. – №8. – B. 159-170. [in Kazakh]
7. Otambaev R. Aina-gumyr. Piesalar [The mirror is life. Plays]. – Astana: Foliant, 2013. – 512 b. [in Kazakh]
8. Muhanbetqaliuly Q. Tar kezen [Narrow stage]. – Almaty: Mereke, 2012. – 568 b. [in Kazakh]
9. Eleukenov Sh. Shygarmalary. T.1. Tauelsizdik kozimen [Works. T.1. Through the eyes of Independence]. – Astana: Foliant, 2011. – 536 b. [in Kazakh]
10. Orda G. Tar kezen tagylymy [The lessons of a narrow period] // Egemen Qazaqstan. – 2014, 3 qyrkuiek. [in Kazakh]
11. Syrym Datuly: jinaq [Syrym Datuly: collection] / Qurast. Q. Muhanbetqaliuly, Q. Oryngali. – Almaty: Arys, 2004. – 318 b. [in Kazakh]
12. Muhanbetqaliuly Q. Togysar arnamyz bir tolqanganda... Adebi syn-maqalalar, zertteuler, oi-tolqanystar. [Channel convergence at full saturation... Literary criticism-articles, research, reflections]. – Almaty: Balausa, 2010. – 319 b. [in Kazakh]
13. Mashimbaev S.M. Syrym Datuly [Syrym Datuly] (1742-1802 jj.): monografia. – Almaty: «Qazaq universiteti», 2015. – 122 b. [in Kazakh]
14. Qosjanov A.S. Syrym Datuly ari sheshen, ari bi retinde zertteu: zan gyl. kand. ... dis. [The study of Syrym Datuly as both an orator and a dancer: dis.]. – Almaty, 1995. – 145 b. [in Kazakh]
15. Pangereyev A.Sh., Borash B.T., Shokum G.T., Baltymova M.R., Rysmagambetova G.D., Aliyev B.B. Koblandy batyr: from the epic image to the historical person // Academia Brasileira de Ciências. – 2017. – Vol. 89, №3. – P. 2307-2319.
16. Assanov Z.A., Pangereyev A.S., Baltymova M.R., Borash, B.T., Idrissova E.T. «Edigey» as the common heritage of the Turkic people: Historical basis of the epos // International Journal of Environmental and Science Education. – 2016. – Vol.11, №14. – P. 6395-6408.
17. Amangalieva A.E., Soylemez O. The Image of Historical Figures in the Novel by Kh. Yessenzhanov // Iasau universitetinin habarshysy. – 2023. – №2(128). – P. 65-78. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.06>
18. Memleket basshysy Qasym-Jomart Toqaevtyyn Ulttyq quryltaidyyn besinshi otyrysynda soilegen sozi [The Address Delivered by the Head of State, Kassym-Jomart Tokayev, at the Fifth Session of the

National Kurultai]. – Qyzylorda, 20 qantar 2026 j. [Electronic resource]. URL: <https://akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-ulttyk-kuryltaydyn-besinshi-otyrysynda-soylegen-sozi-2005352> (date of access 22.01.2026) [in Kazakh]

The Depiction of the National Liberation Movement Led by Syrym Batyr in Kazakh Literature

Abstract. At the end of the 18th century and the beginning of the 19th century, the Russian Empire's colonization policy in Kazakh lands intensified. The first major uprisings against colonialism lasted for many years. One of the most significant national liberation uprisings was the movement led by Syrym Datuly. The aim of this article is to analyze the representation in fiction of the national liberation movement of 1783-1797 led by Datuly, who headed the struggle against the tsarist colonial policy. His heroism and bravery became the subject of historical poems by folk poets. The poet Gumar Karash celebrated him in the historical poem "Syrym Batyr", while Ygyрман Shorekuly depicted his image with artistic depth in the epic poem "Isatay – Makhambet". The body of legends and historical poems about the batyr was enriched by Gabit Musirepov's historical play "Legacy for the Future". Moreover, the episode concerning Syrym Batyr's war belt in Musirepov's novel "Ulpan" further deepens and enlivens the hero's character. His image continued to be artistically developed in the play "Syrym Batyr" by Rakhymzhan Otarbayev and in the novel "Time of Turmoil" by the renowned Kazhyghali Mukhanbetkaliuly. In addition, several journalistic and scholarly articles were written about Datuly. The objective of the study is, through the analysis of aforementioned works, to examine the artistic interpretation of historical truth as reflected in fiction depicting the national liberation movement led by Datuly, which holds an important place in our history. The relevance of the research lies in its contribution to assessing the role of historical works in revitalizing national memory. The article provides a comparative analysis of works about the national liberation movement led by Datuly and historical figures who fought for the country's independence. The materials presented in the article can be used in elective courses on the history of Kazakh literature.

Keywords: Syrym Datuly, national liberation movement, historical work, historical truth, artistic solution.

Отражение национально-освободительного движения под предводительством Сырым батыра в казахской литературе

Аннотация. В конце XVIII – начале XIX века царская политика колонизации казахских земель приобрела активный характер. Первые крупные и значимые восстания против колониального гнёта продолжались в течение многих лет. Одним из таких протестов, носивших характер национально-освободительного движения, было восстание под предводительством Сырыма Датұлы. Целью данной статьи является анализ изображения в художественной литературе национально-освободительного движения 1783-1797 годов под предводительством батыра Сырыма Датұлы, возглавившего борьбу против колониальной политики царизма. Личность бия и оратора Сырым батыра сыграла важную роль в истории Казахстана. Его героизм и отвагу народные поэты воспели в исторических жыр-эпосах. Так, поэт Гумар Караш посвятил ему историческое произведение «Сырым батыр», а Ығылман Шорекұлы воспел его образ в поэме «Исатай – Махамбет». В советский период в ряду народных преданий и исторических жыров о батыре особое место заняла историческая пьеса Габита Мусрепова «Завет будущему» («Болашаққа аманат»). Более того, эпизод о боевом поясе Сырым батыра в романе Г. Мусрепова «Улпан» ещё глубже раскрывает и оживляет образ героя. После обретения независимости образ Сырым батыра получил дальнейшее художественное воплощение в пьесе драматурга Рахымжана Отарбаева «Сырым батыр», а также в романе «Смутное время» («Тар кезең») известного писателя Кажығалия Мұханбетқалиұлы. В историческом романе «Смутное время» писатель, исследуя сложные события нашей истории и образы известных личностей, раскрывает художественное воплощение исторической правды. Кроме того, были написаны публицистические и научные статьи, посвящённые Сырым Датұлы. Задача исследования заключается в том, чтобы, анализируя указанные произведения, рассмотреть художественное воплощение исторической правды через отражение в художественной литературе национально-освободительного движения, возглавляемого Сырым Датұлы, которое занимает важное место в нашей истории. Актуальность

исследования определяется тем, что оно позволяет оценить вклад исторических произведений в возрождение национальной памяти. В статье проводится сравнительный анализ произведений о национально-освободительном движении под руководством Сырым Датұлы и исторических личностях, боровшихся за независимость страны. Представленные в статье материалы могут быть использованы при изучении элективных курсов по истории казахской литературы.

Ключевые слова: Сырым Датұлы, национально-освободительное движение, историческое произведение, историческая правда, художественное решение.

Авторлар туралы мәлімет

Балтымова М.Р. – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, e-mail: mbr76@mail.ru, Қазақстан, Алматы қ.

Балтымова М.Р. – корреспондент-автор, PhD, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, e-mail: mbr74@mail.ru, Қазақстан, Ақтөбе қ.

Толысбаева Ә.Т. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, e-mail: ademaui.tolysbayeva@ayu.edu.kz, Қазақстан, Түркістан қ.

Information about the authors

Baltymova M.R. – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, e-mail: mbr76@mail.ru, Kazakhstan, Almaty.

Baltymova M.R. – the Corresponding Author, PhD, K. Zhubanov Aktobe Regional University, e-mail: mbr74@mail.ru, Kazakhstan, Aktobe.

Tolysbaeva A.T. – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, e-mail: ademaui.tolysbayeva@ayu.edu.kz, Kazakhstan, Turkistan.

Информация об авторах

Балтымова М.Р. – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, e-mail: mbr76@mail.ru, Казахстан, г. Алматы.

Балтымова М.Р. – автор-корреспондент, PhD, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, e-mail: mbr74@mail.ru, Казахстан, г. Актөбе.

Толысбаева А.Т. – кандидат филологических наук, доцент, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, e-mail: ademaui.tolysbayeva@ayu.edu.kz, Казахстан, г. Туркестан.